

АКСІОЛОГІЧНИЙ (ЦІННІСНИЙ) ПІДХІД У МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИЦІ ІСТОРІЇ

Актуальність постановки саме такої проблеми – реалізація аксіологічного (ціннісного) підходу в методології та методиці історії в Україні – зумовлена цілим рядом суттєвих факторів. Ми переживаємо найрадикальнішу трансформацію суспільства. Відбувається важкий і болісний процес переосмислення системи цінностей. Різко зріс інтерес до історії, наочно розмежувались оптимістичний і песимістичний підходи до історичної спадщини. Оновлюється сама історична наука і викладання її основ у загальноосвітній школі. В методиці реалізується перехід від монологічної до діалогічної історії. Закономірно піддається перегляду методологія історії, оновлюється і розширюється зміст функцій історичної науки. Наші потреби в історичній самосвідомості і цивілізаційному самовизначенні вже не можуть бути реалізовані публікаторським бумом, зверненням до вітчизняної історіографічної спадщини чи зарубіжного досвіду. Необхідний вихід на нову якість, інший рівень методології і філософії історії. Справу не можна розв'язати тільки відмовою від марксистсько-ленінської схеми трактування історичного процесу. «Нинішні тенденції розвитку науки, - підкреслював академік В. Смолій, - вказують, насамперед, на необхідність вироблення нових теоретичних методологічних підходів щодо вивчення історичного процесу в Україні. У цьому контексті однією з основних умов досягнення успіху є відмова від думки про потребу створення єдиних універсальних методологічних засад, на основі яких могли б писати свої праці історики... В історичних працях дедалі більше виявляється необхідність комплексного інтегрального підходу до об'єкта дослідження.» [11, 7]

У змісті сучасної шкільної історичної освіти важливо розв'язати проблему поєднання (або співіснування) формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів; не помітно ще суттєвих кроків українських істориків на шляху до інтеграції у європейський науковий процес; немає реального поступу в розв'язанні проблеми прогностичної функції історії як науки.

Здобутком останніх років є звернення до нетрадиційних у нашій історичній науці методологічних підходів і принципів. Предметом наукових зацікавлень є психоісторія, що націлює на вивчення психічної мотивації історичних процесів. Від французької школи «Анналів» (Л. Февр, М.Блок, Ф. Бродель) запозичується так зв. «тотальна історія», що передбачає вивчення середовища, в якому жила людина, не поділяє штучно історію на політичну, економічну та ін., дає пояснення і розуміння вчинків людей. Реалізуються ідеї презентизму, деромантизації історії (особливо історії воєн, насамперед громадянських, міжусобних). Поширюються ідеї історичної симптоматології.

Переглядаються традиційні загальнонаукові і специфічні принципи пізнання. Принцип історизму (вивчення об'єкту у розвитку) слід співвідносити із релятивізмом і скептицизмом у пізнанні й мисленні. Принцип об'єктивності не варто зводити до спрощеної марксистської схеми: відтворювати об'єкт таким, який він є, незалежно від людини і її свідомості. Очевидно, що мав рацію М. Вебер, який твердив: "Об'єктивність пізнання в галузі соціальних наук характеризується тим, що емпірично дане завжди співвідноситься з ціннісними ідеями", а носіями їх є, звичайно, прості люди з їх свідомістю і ідеалами.

Але найбільш дискусійним є питання про ціннісний або аксіологічний підхід в методології історії. Аксіологія (від грецького – ахіа – цінність) – це філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і структурі ціннісного світу. Згідно цієї точки зору, оскільки об'єктом історичного дослідження виступає минуле людського суспільства, то наукове його вивчення буде обов'язково включати в себе певне відношення вченого до предмету дослідження. Таке відношення відображає ціннісний підхід до об'єкта і виражається в оціночних судженнях. Безперечно, що навіть такі загальноживані дефініції в історичній науці й освіті як "прогресивний", "ліберальний", "демократичний", "революційний" та ін. за своєю сутністю вже передбачають оцінку події, явища, особи, до яких вони відносяться. Від оціночної діяльності історика прямо залежать результати дослідження.

Ціннісний підхід в історичній науці був ініційований на рубежі XIX і XX ст. ст. баденською школою неокантіанців у Німеччині (Р. Лотце (1817 – 1881 р. р.), В. Віндельбанд (1848-1915 р. р.), Г. Ріккерт (1863-1936 р. р.). «Поглиблюючи етичну орієнтацію філософії, що була започаткована Кантом, баденці, - писав О. Юдін, - розглядали філософію як науку про належне, про загальнозначимі цінності. Предмет філософії для них – це не дійсність, а цінності. Тільки через історичне лежить шлях до надісторичного. Лише аналізуючи історичний матеріал, зможе філософія підійти до світу цінностей.» [14, 6-7] Суть аксіологічного методу пізнання, на думку німецьких філософів, полягає у віднесенні об'єктів, що вивчаються, до тих чи інших цінностей, завдяки чому й здійснюється відбір об'єктів та їх оцінка. Серед безумовних цінностей людського буття називаються цінності науки, мистецтва, моралі, права, державності, релігії. Г. Ріккерт взагалі вважав «основною проблемою світогляду» саме проблему «взаємного відношення цінності та дійсності», [10, 463] а для теорії цінностей, на його думку, «інтерес представляють якраз такі цінності, які збуджують посягання на значущість, а тільки в сфері культурі можна безпосередньо зустрітися із дійсністю, що зв'язана з такого роду значущими цінностями... Філософія повинна через це починати з культурних благ, для того щоб розкрити викристалізоване в них різноманіття цінностей.» [10, 464-465].

Філософія, з точки зору неокантіанців, повинна звернутися до тієї «науки, яка вивчає культуру як дійсність, об'єктивізує її і виявляє з

допомогою індивідуалізуючого методу її багатство і різноманіття. Наука ця – історія.» [10,465]

Таким чином, найважливіша гносеологічна функція оціночних суджень в історичній науці заключається в тому, що з їх допомогою об'єкт пізнання – минуле – розглядається як явище значиме для сучасної дійсності.

Що ж таке цінності? Яка їх роль в житті людей? Як вони (цінності) можуть бути представлені в історичній науці й освіті?

Всяка людська діяльність має три підсистеми: задум, реалізація і наслідок. Без задуму не може бути взагалі будь-якої осмисленої діяльності. Задум передбачає дати відповіді на запитання – що треба зробити (мета), як це зробити (план) і для чого, який сенс діяльності (цінність). Цінність – це і є життєвий сенс, найбільш усвідомлені мотиви людської діяльності. Цінність є основою вибору людиною цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідає на питання: "В ім'я чого здійснюється дана діяльність?"

Цінності є матеріальні і духовні. До ключових духовних цінностей відносять цінності свободи, співпричетності, блага, користі, добра, істини, правди, творчості, краси, святості, мудрості, гармонії. Загально визнаним надбанням людської цивілізації є пріоритет загальнолюдських цінностей над вузько класовими, національними, клановими та ін.

Категорія цінності реально існує і виконує певні функції в історіографії. Оцінка – вольове відношення нашого «Я» до об'єкту історії. Ми завжди порівнювали і будемо порівнювати (співвідносити) історичні події, персоналії, явища з ідеалами, нормами. Оцінка, звичайно, за своєю природою є суб'єктивною, зв'язаною із системою цінностей і певним дослідником. А тому неминучі переваги у виборі предмету вивчення, захоплення певними історичними особистостями, фактами. Отже, саме цінності мають вирішальне значення при відборі (генералізації) історичних фактів. Але тут неодмінно виникає питання, якої філософії історії дотримується дослідник. Буде він шукати прогрес, регрес, історичні цикли чи взагалі не вбачатиме сенсу в світовій історії. «Цілком очевидно, що в ході історії відбувається зміна людського світосприйняття і що історик може це усвідомлювати лише в тому випадку, якщо він буде постійно розширювати свою власну життєву свідомість», [7, 21] – так формулюється один із постулатів історичної симптоматології, що за своєю суттю перекликається з основними ідеями аксіології. К. Лінденберг твердив, що «історія – це наука, заснована на досвіді, і в кожному окремому випадку історика необхідно заново вгадувати симптоми. ...Вивчивши явища, він прагне оживити і реконструювати у своїй душі те, що їх породило». [7, 22]

Аксіологічний метод пізнання полягає у відборі дослідником тих фактів минулого, які зв'язані з культурними цінностями, що їх сприймає історик-дослідник. На думку М. Грушевського саме такий підхід до історії дає змогу сповна використати її виховуючий потенціал. Історія, - писав вчений, - є «неустанною оцінкою, власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей із становища сучасного

моменту, його завдань і поглядів, його соціальних моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій – включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого.» [4, 123]

М. Грушевський твердив, що «цього морального елемента з історичного навчання (й історичної творчості теж) не вдається нічим вирвати, бо це річ глибоко людська, яка має свої корені в самих основах людського життя, і нема чого й ігнорувати його чи силуватись вирвати.» [4, 123]

Спроби майже 70-річного періоду засилля принципу партійності (комуністичної) в історичній науці й освіті викорчувати з народної історії ціннісний підхід зазнали краху. «...В руках наших педагогів і нашої організації освіти вона [історія] повинна послужити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму й соціалізму. – звертався М. Грушевський до вчителів історії. – Історія рідного краю й рідної історії не перестане бути осередком історичного навчання, і наслідком того культ рідної історії, з котрого глядач розглядається в загальній перспективі історії, треба ввести в історичну перспективу, дати йому відповідне місце і наділити глядача також і об'єктивними мірами й критеріями...» [4, 123-124]

Таким чином, найважливіша гносеологічна функція оціночних суджень в історичній науці полягає в тому, що з їх допомогою об'єкт пізнання – минуле – розглядається як явище, значиме для сучасної дійсності.

Роботи основоположників аксіологічного підходу були популярними в Україні на початку ХХ ст. завдяки їх вільному поширенню серед науковців і викладачів. Відомі праці Г. Ріккерта – "Філософія історії" та "Науки про природу та науки про культуру" були перекладені на російську мову в Санкт-Петербурзі в 1908 і 1911 р. р., а румунського теоретика А. Ксенополя "Поняття цінності в історії" у Києві в 1912 р.

Не дивлячись на неоднозначність у сприйнятті аксіологічного методу різними історіософськими системами, він знаходив своє застосування і в конкретній освітній практиці.

Аксіологічний підхід є традиційним (крім власне історико-наукових досліджень) і в українській методиці викладання історії. У 1916 р. на учительських курсах в Полтавській губернії читав лекції з методики історії А. Гартвіг. У розділі, присвяченому з'ясуванню предмету історії, він зазначав: «...наша наука виступає у формі історії прагматичної... На цьому ступені історія – *magistra vitae*, з помилок правителів отримують уроки... Таке розуміння історії завжди зв'язане з моральною оцінкою героїв; їм приписуються особистий вплив, звідси впливає і їх особиста відповідальність». [2, 17] Таким чином, аксіологічний аспект значно розширює можливості історії, зображення ролі особистості в історії. А. Гартвіг підкреслював: «Людина як частина природи ... не тільки пізнає, але й оцінює явища. Тому людина встановлює дві точки зору: «суцього и должника»...

Людина, керуючись своїми ідеалами, створює інше штучне життя, те, що називається культурою, вивчення якої є прямою справою історії.» [2, 21] Він націлював вчителів історії на те, що головними завданнями історії, як науки, є вивчення зростання особистості і зростання суспільності. «В основу оцінки прогресу історичних явищ повинен бути покладений глибокий етичний принцип, тобто з'ясування того етичного ідеалу, до якого наближається як особистість, так і суспільство», - зазначав А. Гартвіг. [2, 21] А звідси й важлива роль власної моральної позиції викладача історії: «...кожен вчитель, приступаючи до викладання історії, повинен виробити сукупність етичних понять, які будуть керувати ним при поясненні історичних явищ з точки зору їх прогресивності. Це важко, але не є неможливим.» [2, 21]

У відповідності з ціннісно-особистісним підходом вітчизняна методика історії рекомендувала й певну структуру (елементи) уроку. На думку того ж А. Гартвіга, «в склад історичного вивчення життя ... ввійдуть ... наступні елементи: 1) матеріальна обстановка і духовна культура в розрізі (елемент статичний), 2) події зовнішнього і внутрішнього життя, 3) живі особистості, типові й індивідуальні (2 і 3 – елементи динамічні), 4) порівняльно-історичний матеріал (елемент соціологічний) і 5) оцінка явищ, що вивчаються, з точки зору історії культури (елемент етичний).» [2, 21]

Слід зазначити, що кращі традиції вітчизняної методики були підтримані прогресивними діячами освіти періоду УНР. В 1918 р. Никифор Григорій (Григор'єв Наш) – міністр освіти в уряді УНР – опублікував підручник «Історія України в народних думках і піснях» з детальними рекомендаціями вчителям «Про навчання дітей рідної історії». Він націлював викладачів на те, щоб «дітей своїх змалку виховувати з ясним і певним національним поглядом, ми морально зобов'язані подбати, щоб діти наші ... знали, що і в них є певна родина, що вони члени певної нації, яка так само віковічна, як і інші: яка так само має свої власні вартості, як і інші; що має й такі цінності, яких інші не мають...» [3, 7] Методика кожного заняття теж повинна бути проникнута особистісно-ціннісним підходом: «історію треба викладати так, щоб дитина з самого початку й до самого кінця курсу відчувала, що вчить вона не про когось, а про себе, про своїх батьків, дідів, прадідів, про свій рід...» [3, 9]

Зрозуміло, що аксіологічний підхід ввійшов у повне протиріччя з тими догмами, які насаджувались в історичній освіті у 1920-30х р. р. в умовах комуністичного тоталітарного режиму, а тому до початку 90-х років про особисто-ціннісні аспекти викладання історії не було й мови. З кінця 1920-х р.р. більшовики розпочали масований наступ на теоретичному фронті. Всіляко було спотворено й суть вчення про цінності. У 1933 р. Академією наук СРСР було видано досить солідний збірник статей «Пам'яті Карла Маркса» (до 50-річчя з дня смерті) за редакцією М. Бухаріна та А. Деборіна з претензіями на «витриманість з точки зору ортодоксального марксизму». [8, 3] Академік О. Тюменев у статті «Марксизм і буржуазна історична наука», не підбираючи толерантних виразів і наукових аргументів, звинуватив В. Вільденбанда і Г. Ріккєрта в «підпорядкуванні історії – філософії, перетворення історичної науки

в служанку (ancilla) ідеологічної філософії». [13, 457] Завдання істориків (філософії історії) створювати систему цінностей було названо «задачею відшукування квадратури кола, перетворення історії в надісторію». «Якщо ми прослідкуємо ріккертіанську ціннісну теорію, - писав О. Тюменєв, - в її генезі і розвитку, ми побачимо, що вона своїми коренями відходить до німецького ідеалізму початку століття, ... має тенденцію до внесення в історичну науку... чисто церковних вчень про гріхопадіння і покаяння...» [13, 458] Інші «гріхи» – це «остаточний відрив теорії від практики», «перетворення історії в галузь «чистого споглядання», «крайній суб'єктивізм» і т.п.

Відхід від традицій вітчизняної історії та методики, відрив від світової науки, політизація науки й освіти привела до того, що «історичне пізнання, як і викладання історії в школі та вузі в повоєнний період, виявилися спотвореними, а соціально-історична пам'ять – деформованою. Вони були повністю підпорядковані вихованню активних будівників комунізму... Історичний процес трактувався здебільшого лише як прямолінійна зміна суспільно-економічних формацій. Це поступово призвело до його соціологізації, схематизації, безособовості, до скорочення живого, образного матеріалу та його денаціоналізації...» [1, 307]

В наш час теж інколи лунають голоси про те, що аксіологічний підхід заперечує об'єктивність історії, приводить до суб'єктивізму в її висвітленні. Такі заяви є результатом поверхового розуміння суті факту в історії, методів і прийомів досягнення істини в суспільних науках. В зв'язку з цим слід зазначити, що «знання історії суспільства складається із знання історичних фактів та із знання історичних теорій, що пояснюють ці факти... Всякий науковий факт – це результат теоретичної реконструкції, і тому ніяких самодостатніх фактів, фактів самих по собі не існує і існувати не може. Теоретична реконструкція... неминуче прив'язує факти до певної точки зору, до певного бачення дійсності. ...Пояснення якогось історичного явища чи історії взагалі – це тільки одна з багатьох можливих інтерпретацій (одне з багатьох витлумачень) даного наукового факту з деякої однієї з багатьох можливих існуючих – точок зору.» [9, 37]

Важливо швидше звільнитися від стереотипів, нав'язаних кільком поколінням істориків в Україні комуністичною моноідеологією, дати можливість кожній людині по-своєму подивитись і оцінити минуле та сучасне. Не варто звинувачувати історію в модернізації: кожне покоління людей має право на своє бачення історії. Очевидно, що такими ж необгрунтованими є і звинувачення у постійному переписуванні історії (якщо це не відверта фальсифікація): змінюється, багатшає світогляд людей, а тому поглиблюються й наші погляди на минуле.

У двох варіантах концепції безперервної історичної освіти в Україні, трьох варіантах програми з історії та в проекті держстандарту з освітньої галузі «суспільствознавство» поступово й динамічно простежується тенденція до відновлення засад аксіологічного підходу. В проекті концепції (1995 р.) зазначається: «метою навчання у школі є ... прилучення ... до

загальнолюдських цінностей... Особистий (суб'єктивний) аспект передбачає інтелектуальний і духовний розвиток учнів на історичному матеріалі через сприйняття, усвідомлення і осмислення загальнолюдських цінностей, формування мотивацій та творчої діяльності і самореалізації особистості.» [6, 16] Те ж саме підкреслюється і в проекті держстандарту: «головними цілями навчання історії є формування історичного мислення учнів..., виховання у дитини загальнолюдських духовних ціннісних орієнтацій...» [12, 37]

Більш рельєфно ця ідея зафіксована в новій редакції програми з історії (1998 р.): «...цілями навчання історії є виховання в учнів загальнолюдських духовних цінностей, сприйняття ідей гуманізму та демократизму, патріотизму і взаєморозуміння між народами на основі особистісного усвідомлення досвіду історії... Навчання історії ... має сприяти ... вихованню національної свідомості, гідності та честі в гармонійному поєднанні національних та загальнолюдських цінностей, ... розвитку творчого мислення, формування власної точки зору та критичного ставлення до інформації.» [5, 3]

Але на сьогодні є актуальною проблема наповнення шкільних підручників з історії, робочих зошитів, методичних посібників матеріалом, який сприяв би формуванню в учнів особистісно-ціннісного підходу до історії України. Необхідно також, на нашу думку, радикально перебудувати питання до обов'язкового екзамену з історії у 11 кл. На сьогодні вони, як правило, носять репродуктивний характер.

Справедливо зазначав і академік В. Смолій, що «недоліком існуючих підручників є те, що вони в основному реконструюють політичний зріз історії України... Основний зміст історії є далеко не повним без присутності у ній людини з її запитами та інтересами, думками, віруваннями, страхами, сподіваннями, приватним життям і життям у колективі. Те, що складає саме життя людини, відсутнє на сторінках наших книг і підручників.» [11, 7] Але перші кроки вже зроблені, тенденція визначилась, а тому є впевненість у виході історичної науки й освіти в Україні на новий рівень, можливості позбутися ущербності, імплантованої нам ззовні.

Джерела та література

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. – К.: Генеза, 1996
2. Гартвіг А.Ф. Читання з методики історії. // Постметодика. – 1996. - №4(14).
3. Григор'єв Наш. Історія України в народних думках та піснях. – К.: «Криниця», 1918.
4. Грушевський М. Історія і її соціально-виховуюче значення // На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. – К., 1992.
5. Історія України. Всесвітня історія: програми для загальноосвітніх навчальних закладів (нова редакція). // Історія України. – 1998. - №33.
6. Концепція безперервної історичної освіти в Україні: Проект//Інформ. зб. МО України. – 1995. - №8.
7. Линденберг К. Обучение истории. – М. "Парсифаль" - "Русское слово", 1997

8. Памяти Карла Маркса: Сборник статей к пятидесятилетию со дня смерти. 1883-1933. – М.: Изд-во АН СССР, 1933. – 864 с.
9. Пироженко В. Наукова об'єктивність і національна свідомість: як вони співвідносяться в історичній освіті // Історія в школі. – 1998. - №9. с. 36-40.
10. Риккерт Г. Философия жизни. – К.: "Ника-Центр", "Вист-С", 1998.
11. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття: проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів // Освіта України. – 1997. – 4 липня (№27).
12. Суспільствознавство: Державний стандарт загальної середньої освіти в Україні: Проект. – К.: Генеза, 1997.
13. Тюменев А.И. Марксизм и буржуазная историческая наука // Памяти Карла Маркса. – М.: Изд-во АН СССР, 1933. – с.423-507
14. Юдин А. Точка зрення "ценности" Генриха Риккерта // Риккерт Г. философия жизни. – К.: "Ника-Центр", "Вист-С", 1998